

Kierunek i poziom wykształcenia oraz aktywność zawodowa osób z niepełnosprawnością¹

Streszczenie

Wyniki badań oraz dane statystyczne wskazują, że w Polsce wskaźniki wykształcenia oraz aktywność zawodowa osób niepełnosprawnych są znacznie niższe niż w innych krajach europejskich. System kształcenia osób niepełnosprawnych nie jest dostosowany do potrzeb kształcenia w kierunkach, na które jest zapotrzebowanie, lecz w tych, w których jest podaż nauczycieli. Wobec powyższego kwalifikacje zawodowe i umiejętności społeczne nie przystają do rzeczywistych potrzeb niepełnosprawnych.

W związku z tym Państwowy Fundusz Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych (PFRON) zlecił badania kierunku oraz poziomu wykształcenia osób niepełnosprawnych w kontekście ich aktywności zawodowej. Badania wykonał ośrodek badań PENTOR. Projekt badawczy został oparty na interaktywnym modelu wyjaśniającym przyczyny aktywności i bierności zawodowej osób niepełnosprawnych, który wyodrębnia trzy krytyczne obszary, warunkujące aktywność zawodową (Umieć, Chcieć, Móc), wśród których wykształcenie formalne oraz kompetencje osobiste zajmują bardzo ważną pozycję.

Jako główny cel badania projektu PFRON przyjęto *dostarczenie szczegółowej wiedzy na temat zależności pomiędzy poziomem i kierunkiem wykształcenia a aktywnością zawodową osób niepełnosprawnych*.

Badanie było realizowane od maja do września 2009 roku. Na proces badawczy składały się cztery moduły realizacyjne: Ogląd sytuacji, Moduł eksploracyjny, Moduł kwantyfikujący oraz Moduł weryfikujący. Zastosowano następujące narzędzia badawcze: *Desk Research* (moduł Oglądu sytuacji), indywidualne wywiady pogłębione z osobami niepełnosprawnymi (N=55) oraz z przedstawicielami ekspertów (N=30) (Moduł eksploracyjny), dwa niezależne badania ilościowe – metodą wywiadu osobistego z kwestionariuszem PAPI: wywiady z ekspertami (N=200) i wywiady z osobami niepełnosprawnymi (N=2521) (Moduł kwantyfikujący), statystyczną weryfikację opracowanych modeli wyjaśniających zależności między aktywnością zawodową, wykształceniem i innymi zmiennymi, a także ostateczną weryfikację rekomendacji i wskazówek w zakresie pożądaných kierunków oddziaływania polityki społecznej w obszarze aktywizacji zawodowej (Moduł weryfikujący).

Według danych z badań aktywności ekonomicznej ludności BAEL (z 2009 r.) niemal 40% niepełnosprawnych posiadało wykształcenie gimnazjalne. Natomiast odsetek posiadaczy dyplomu ukończenia studiów wyższych jest niemal trzykrotnie niższy w grupie osób niepełnosprawnych (6%) niż wśród Polaków ogółem (16%), a odsetek osób niepełnosprawnych z wyższym wykształceniem rośnie dużo

¹ Badania wpływu kierunku i poziomu wykształcenia na aktywność zawodową osób niepełnosprawnych. Raport końcowy. PENTOR RESEARCH INTERNATIONAL, 2009. Badanie finansowane ze środków Państwowego Funduszu Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych. Cz.1

wolniej niż w grupie osób zdrowych. Brak wykształcenia dotyczy głównie osób ze znacznym stopniem niepełnosprawności (61% ma wykształcenie gimnazjalne i niższe). Odsetek osób bez wykształcenia w grupie niepełnosprawności w stopniu lekkim i umiarkowanym jest również wysoki (ponad 40%). Pozytywnym sygnałem jest natomiast powolne zacieranie się różnic w wykształceniu osób zdrowych i niepełnosprawnych na poziomie średnim. W 1988 roku wykształcenie średnie posiadało zaledwie 15% osób niepełnosprawnych w stosunku do blisko 25% osób zdrowych. Z danych (2009 r.) wynika, że ponad 25% grupy osób niepełnosprawnych legitymuje się średnim wykształceniem. Wskaźnik zatrudnienia (2009 r.) wskazuje, że niepełnosprawni z wyższym wykształceniem byli prawie dwukrotnie częściej zatrudniani (27%) niż niepełnosprawni z wykształceniem średnim ogólnokształcącym (14,1%). Osoby niepełnosprawne, w szczególności biernie zawodowo, niezmiernie rzadko korzystają z form kształcenia ustawicznego. Wyniki badań ilościowych pokazują, iż 94% biernych i 84% aktywnych zawodowo niepełnosprawnych nie uczestniczyło w ciągu ostatnich trzech lat w żadnych szkoleniach związanych z aktywnością na rynku pracy. Ogrom zjawiska bierności zawodowej osób niepełnosprawnych staje się szczególnie widoczny w kontekście danych dotyczących aktywności zawodowej osób sprawnych. Odsetek biernych zawodowo jest w populacji osób niepełnosprawnych niemal dwukrotnie wyższy niż w całej populacji osób w wieku produkcyjnym (u 85% badanych bierność ma charakter trwały). Stosunkowo często pracujące osoby niepełnosprawne, w porównaniu z osobami sprawnymi, wykonują pracę, która postrzegana jest jako mało nobilitująca społecznie oraz prawie dwukrotnie gorzej opłacana. Oczekiwaną i pożądaną rolę wykształcenia i kwalifikacji ograniczają liczne bariery, przede wszystkim o charakterze zewnętrznym (systemowym), ale również o charakterze wewnętrznym (jednostkowym).

Wyniki zrealizowanych badań wskazują na bardzo mały wpływ poziomu, profilu i typu kształcenia na gotowość osób niepełnosprawnych do podejmowania pracy oraz na ich obecny status na rynku pracy.

Analizy wykazały, iż poziom wykształcenia nie wspiera gotowości do podejmowania pracy. Warunkiem koniecznym, zwiększającym związek wykształcenia z aktywnością zawodową, jest odpowiedni program nauczania kształtujący postawy, kompetencje, predyspozycje i kwalifikacje wiążące się z aktywnością zawodową.

Słowa kluczowe: niepełnosprawność, wykształcenie, aktywność zawodowa, raport

The field and level of education, as well as professional activity, of people with disabilities

Summary

As it is shown by both research results as well as statistical data, the indices of education level and professional activity of disabled persons in Poland are much lower than in the rest of Europe. The system of educating the disabled is not adapted to the needs of education on the faculties which are needed, but on those where there is supply of teachers. Because of that, the professional qualifications and the social skills are not compatible with the real needs of the disabled.

In view of the above, PFRON has commissioned a research on the direction and level of education of the disabled people in the context of their professional activity. The research was done by PENTOR research centre. The research project was based on an interactive model explaining the reasons for professional activity and passivity of the disabled, which singles out three critical areas conditioning professional activity (to Know How, to Want, to Be Able) among which the formal education and personal competences occupy a very important position.

As the main goal of the research within the PFRON project one has assumed *to provide detailed knowledge about the interrelation between the level and direction of education and the professional activity of the disabled.*

The research had been carried out since May until September 2009. Four realization modules constituted the whole process: the Perception of the Situation, the Exploration Module, the Quantifying Module and the Verification Module. The following research tools were employed: Desk Research (the Perception of the Situation module), individual in-depth interviews with disabled persons (N=55) as well as with representatives of the experts (N=30) (Exploration Module), two independent quantity studies – by the method of personal interview with a PAPI poll: interviews with experts (N=200) and interviews with disabled persons (N=2521) (the quantifying module), statistic verification of the models explaining the relations between professional activity, education and other variables as well as the final verification of the recommendations and directions in the area of the desired directions of impact of social politics in the area of professional activation (the verifying module).

According to the data from the research on the economic activity of the population BAEL (2009) almost 40% of the disabled had secondary education. Whereas the percentage of the owners of a diploma of finishing college studies is almost three times lower in the group of the disabled (6%) than generally among Poles (16%), and the percentage of disabled persons with college education grows much more slowly in the group of the fully able people. The lack of education concerns mostly people with a significant degree of disability (61% has secondary or lower education). The percentage of people in the group of disability of a light or moderate degree who have no education is also high (over 40%). A positive signal is, however, the slow disappearance of differences in education of the healthy and disabled people on the middle level. In 1988, only 15% of the disabled had high school education, as compared to nearly 25% of the healthy people. From the data (2009) it follows that over 25% of the disabled group has high school education now. The employment index (2009r.) indicates that the disabled with college education were employed almost two times more often (27%) than the disabled with general high school education (14,1%). Disabled persons, especially those professionally passive, extremely rarely use the forms of continual education. The results of quantitative research show that 94% of the professionally passive disabled and 84% of the professionally active disabled have not, within the last three years, participated in any training connected with the participation in the job market. The size of the phenomenon of professional passivity becomes especially visible in the context of the data concerning the professional activity of the fully able. The percentage of the professionally passive people is in the population of the disabled almost two times higher than in the whole population in the productive age (with 85% of the studied group, the passivity has a lasting character). Relatively often, the working disabled person, as compared with the fully able, perform a job of a much lower social status and twice as badly paid. The expected and desired role of education and qualifications is limited by numerous barriers, especially of external character (systemic), but also of internal character (individual).

The results of the research point to a very low impact of the level, profile and type of education as such on the readiness of the disabled to undertake work and their present status on the job market.

The analyses have shown that the level of education by itself does not support the readiness to undertake work. The necessary condition, tightening the relation of education with professional activity, is the proper education system, forming the attitudes, competences, predispositions and qualifications connected with professional activity.

Key words: disability, education, professional activity, report

Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań z 2002 roku ujawnił, że w Polsce żyje około 5,5 miliona osób z niepełnosprawnością. Na świecie liczba ta sięga ponad 500 milionów. Oznacza to, iż co siódmy Polak (14,3%) jest osobą z niepełnosprawnością, w tym najliczniejszą grupę stanowią osoby posiadające orzeczenie o lekkim (28,8%) i umiarkowanym (26,1%) stopniu niepełnosprawności. Ponad milion osób (19,5%) posiada orzeczenie o znacznym stopniu niepełnosprawności, zaś prawie 800 tys. odczuwa całkowite ograniczenie sprawności. Niestety, jak pokazują wyniki badań oraz dane statystyczne, w Polsce wskaźniki wykształcenia oraz aktywności zawodowej osób niepełnosprawnych są znacznie niższe niż w innych krajach europejskich. Grupa ta tylko w niewielkiej części, na równi z osobami sprawnymi, wykorzystuje możliwości stwarzane przez nowoczesne państwo i społeczeństwo w zakresie wykształcenia i zatrudnienia na rynku pracy.

Tymczasem, to właśnie te dwa czynniki odgrywają kluczową rolę w kształtowaniu „dobrostanu” psychologicznego i społeczno-ekonomicznego osób niepełnosprawnych.

Często mamy w polskim systemie kształcenia oraz aktywizacji zawodowej osób niepełnosprawnych do czynienia ze swoistym chaosem organizacyjno-decyzyjnym, a wiele rozwiązań, choć słusznych, funkcjonuje jedynie na papierze. Niewykorzystywanie w pełni możliwych zasobów systemu powoduje bardziej izolację niż integrację – zarówno w systemie kształcenia, jak i w systemie wsparcia dla podnoszenia kwalifikacji i aktywizacji zawodowej. Taka filozofia jest niestety głęboko zakorzeniona w społeczeństwie, które choć chętnie deklaruje postawy integracyjne, to jednak rzadko wciela je w czyn.

Osoba niepełnosprawna najpierw trafia w tryby systemu kształcenia, który często wskazuje na potrzebę kształcenia specjalnego, co przyczynia się do ograniczenia możliwości koegzystowania i współpracy w grupie osób pełnosprawnych. Ogranicza także możliwość uczenia się potrzebną dla późniejszego rozwoju lub zmiany kwalifikacji i poruszania się na rynku pracy. Poprzez to osoba z niepełnosprawnością zostaje pozbawiona ambicji a uczy się bierności i roszczeniowości – nie znajdując wsparcia w najbliższej rodzinie, dla której kształcenie takiej osoby jest przecież dużym obciążeniem, a podjęcie przez nią pracy wiąże się z ryzykiem utraty pewnego źródła utrzymania, jakim jest renta.

System kształcenia osób niepełnosprawnych nie jest dostosowany do potrzeb kształcenia na realnych kierunkach, na które jest zapotrzebowanie, lecz w tych, w których jest poaż nauczycieli. Wobec powyższego kwalifikacje zawodowe i umiejętności społeczne nijak nie przystają do rzeczywistości, w której przyjdzie im się poruszać.

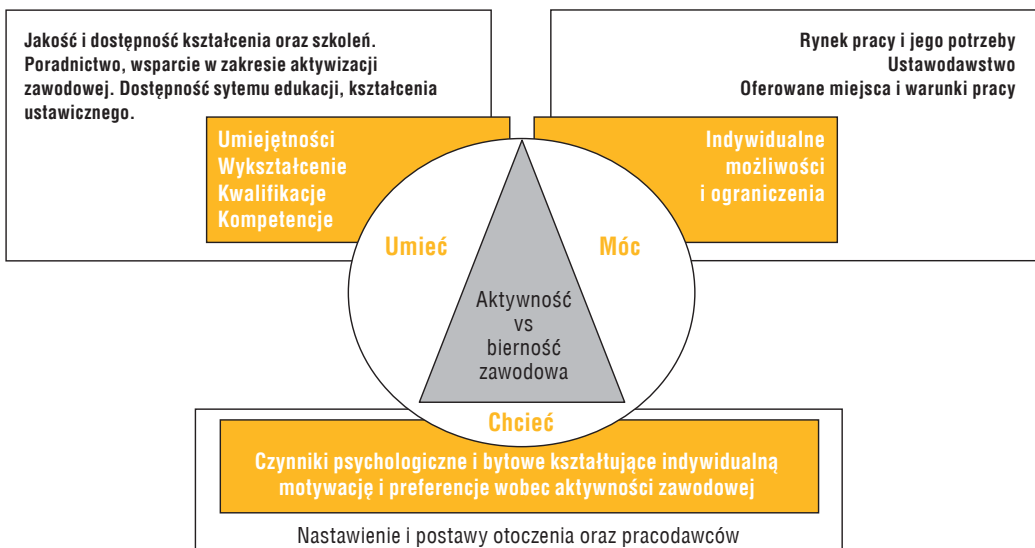
Pracodawcy z otwartego rynku pracy bojąc się, że tacy pracownicy nie będą samodzielni, będą sprawiać kłopoty, nie odnajdą się w zespole pracowniczym, bo nie wiedzą jak nawiązywać i podtrzymywać normalne relacje, mniej lub bardziej otwarcie zrezygnują z współpracy z nimi. Z kolei na chronionym rynku pracy niepełnosprawny otrzyma oferty poniżej swoich umiejętności, w innym zakresie kwalifikacji lub w oderwaniu i odosobnieniu od normalnego środowiska pracy.

Efekt jest taki, że osoba niepełnosprawna trafiając pod skrzydła instytucji rynku pracy, zostaje wysłana na kolejne szkolenie, nierzadko niedopasowane do zapotrzebowania rynku lub kwalifikacji, lub uzyskuje etykietkę „niezatrudnianego” i tym samym zostaje skazana na vegetację na zasiłku lub rencie i powolne odsuwanie na margines życia społecznego.

Na szczęście ta wizja powoli – choć systematycznie – odchodzi do przeszłości. Dzięki kolejnym kampaniom informacyjnym, projektom współfinansowanym ze środków PFRON czy funduszy unijnych oraz dzięki jakościowej zmianie w sposobie myślenia o osobach niepełnosprawnych², sytuacja tego środowiska zaczyna się poprawiać. Z pewnością jednak potrzeba jeszcze wielu lat, nim „zmiany u podstaw” przyniosą realne i wymierne efekty w tym zakresie.

Wobec powyższego PFRON zlecił badania kierunku oraz poziomu wykształcenia osób niepełnosprawnych. Badania wykonał ośrodek badań PENTOR.

Projekt badawczy został oparty na interaktywnym modelu wyjaśniającym przyczyny aktywności i bierności zawodowej osób niepełnosprawnych (rysunek 1). W przyjętej koncepcji badawczej model ten wyznacza kierunki eksploracji, szczegółowe cele badania oraz stanowi podstawę metodologii.

Rysunek 1. Interaktywny model uwarunkowań psychospołecznych aktywności zawodowej osób niepełnosprawnych

Źródło: Schemat opracowany przez Zbigniewa Woźniaka [w:] Osoby z ograniczoną sprawnością na rynku pracy, red. A. Brzezińska, Z. Woźniak, K. Maj, Academica Wydawnictwo SWPS, Warszawa 2007 [za:] Badania wpływu kierunku i poziomu wykształcenia na aktywność zawodową osób niepełnosprawnych. Raport końcowy, cz.1/6, PENTOR RESEARCH INTERNATIONAL, 2009, s. 6.

² Różnica ta polega na myśleniu o osobach niepełnosprawnych jako o pełnoprawnych członkach społeczeństwa, a nie o odrębnej grupie. Niepełnosprawni to nie „oni”, „inni”. Niepełnosprawni należą do „my”. W „my” wszyscy jesteśmy różni, a nie inni

W modelu tym zakłada się, iż uwarunkowania aktywności zawodowej osób niepełnosprawnych mogą mieć charakter wewnętrzny (jednostkowy) – związany z indywidualnymi predyspozycjami osobowymi lub zewnętrzny (środowiskowy) – związany z czynnikami środowiskowymi (ustawodawstwo, postawy otoczenia/rodziny) lub też mogą być efektem interakcji między nimi. Model wyodrębnia trzy krytyczne obszary warunkujące aktywność zawodową (tabela 1), wśród których wykształcenie formalne oraz kompetencje osobiste zajmują bardzo ważną pozycję (Obszar 1: Umieć).

Tabela 1. Główne obszary warunkujące aktywność zawodową.

<p>Obszar 1: Umieć</p> <p>W wymiarze wewnętrznym (jednostkowym) obszar ten odnosi się do czynników związanych z umiejętnościami, kwalifikacjami i wykształceniem osób niepełnosprawnych predysponującymi je do podejmowania aktywności zawodowej. W wymiarze zewnętrznym zaś do dostępnej na rynku oferty podnoszenia kwalifikacji przez osoby niepełnosprawne, a także oferty szeroko rozumianego wsparcia w zakresie aktywizacji zawodowej niepełnosprawnych.</p>
<p>Obszar 2: Chcieć</p> <p>W wymiarze wewnętrznym (jednostkowym) do obszaru tego zaliczyć możemy czynniki psychologiczne i bytowe kształtujące indywidualną motywację i preferencje wobec aktywności zawodowej. W wymiarze zewnętrznym obszar ten tworzą zaś postawy i nastawienie pracodawców do zatrudnienia osób niepełnosprawnych.</p>
<p>Obszar 3: Móc</p> <p>W wymiarze wewnętrznym (jednostkowym) obszar ten odnosi się do indywidualnych możliwości oraz ograniczeń aktywności zawodowej osób niepełnosprawnych (przede wszystkim stanu zdrowia), zaś w wymiarze zewnętrznym do sytuacji na rynku pracy, w tym oferty miejsc pracy dla niepełnosprawnych oraz stanu prawodawstwa w zakresie promocji zatrudnienia osób niepełnosprawnych.</p>

Źródło: Schemat opracowany przez Zbigniewa Woźniaka „Osoby z ograniczoną sprawnością na rynku pracy”, [w:] red: Anna Brzezińska, Zbigniew Woźniak, Konrad Maj, Academica Wydawnictwo SWPS, Warszawa 2007. [za:] Badania wpływu kierunku i poziomu wykształcenia na aktywność zawodową osób niepełnosprawnych. Raport końcowy, cz.1/6, PENTOR RESEARCH INTERNATIONAL, 2009, s. 5.

Przyjęcie wyżej opisanego modelu niosło za sobą następujące implikacje dla projektowanego badania:

- Ocenie podlegała zależność między aktywnością zawodową a szeroko rozumianym obszarem związanym z kompetencjami osób niepełnosprawnych. Oznacza to, iż wykształcenie potraktowane zostało wielotorowo, zarówno w kategoriach poziomów edukacji szkolnej, kwalifikacji nabywanych w procesie kształcenia ustawicznego, jak i w wymiarze „miękkich” kompetencji osobistych, w tym również cech o charakterze psychologicznym.
- Związek wykształcenia i kompetencji osobistych z motywacją do podejmowania aktywności zawodowej rozpatrywany był w interakcji z innymi zmiennymi zarówno o charakterze wewnętrznym, jak i środowiskowym.
- Wykształcenie i kompetencje osobiste traktowane były również jako zmienna zależna wynikająca wprost lub będąca konsekwencją interakcji innych zmiennych, zarówno o charakterze wewnętrznym jak i środowiskowym.

Główny cel pracy

Jako główny cel badania projektu Państwowego Funduszu Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych, który mając na uwadze ogromne znaczenie wykształcenia i kwalifikacji w dzisiejszym świecie, przyjęto *dostarczenie szczegółowej wiedzy na temat zależności pomiędzy poziomem i kierunkiem wykształcenia a aktywnością zawodową osób niepełnosprawnych.*

Niniejsze badanie miało *dostarczyć, instytucjom i organizacjom działającym w obszarze edukacji i aktywizacji zawodowej osób niepełnosprawnych, wiedzy o zależnościach pomiędzy tymi procesami.*

Wnioski z projektu badawczego mają umożliwić opracowanie rozwiązań służących zwiększeniu skuteczności rehabilitacji zawodowej osób niepełnosprawnych.

Metoda i materiał badawczy

Niniejsze badanie było realizowane od maja do września 2009 roku. Na całość procesu badawczego składały się cztery moduły realizacyjne: Ogląd sytuacji, Moduł eksploracyjny, Moduł kwantyfikujący oraz Moduł weryfikujący.

W ramach pierwszego **Modułu – Ogląd Sytuacji** przeprowadzono badanie Desk Research, w trakcie którego zostały przeanalizowane dostępne dokumenty i materiały dotyczące wykształcenia, aktywności zawodowej osób niepełnosprawnych, a także oferty instytucji systemu edukacji i kształcenia ustawicznego skierowanej do osób niepełnosprawnych.

W ramach **Modułu – Eksploracja** zrealizowane zostały indywidualne wywiady pogłębione z osobami niepełnosprawnymi oraz z przedstawicielami ekspertów. Razem w ramach tego modułu zrealizowano:

- 55 wywiadów pogłębionych z osobami niepełnosprawnymi,
- 30 wywiadów pogłębionych z ekspertami.

Kryteria doboru próby w wypadku **wywiadów z osobami niepełnosprawnymi** opierały się na dwóch podstawowych zmiennych:

- typie niepełnosprawności (po 11 wywiadów w ramach każdego z pięciu typów),
- statusie na rynku pracy (po 15 wywiadów z osobami: pracującymi, bezrobotnymi, uczniami oraz 10 wywiadów z osobami biernymi zawodowo).

W celu uzyskania pełnego oglądu sytuacji będącej przedmiotem badania oraz dywersyfikacji opinii i postaw, dodatkowo w ramach każdego typu niepełnosprawności przy rekrutacji uwzględniono następujące zmienne:

- wiek: do 29 lat, 30 – 49 lat, 50+,
- płeć: kobiety/mężczyźni,
- stopień niepełnosprawności: umiarkowany, znaczny.

W przypadku uczniów, dla każdego rodzaju niepełnosprawności, zrealizowane zostały 3 wywiady zróżnicowane ze względu na:

- poziom nauczania: gimnazjalny/zawodowy/średni/wyższy,
- typ nauczania: specjalny/integracyjny/powszechny.

W ramach wywiadów z ekspertami (30 wywiadów pogłębionych) badaniem objęto: przedstawicieli władz (MEN, MPiPS, Kuratoria Oświaty), organizacji pracodawców, instytucji rynku pracy, organizacji pozarządowych wspierających aktywizację zawodową osób niepełnosprawnych, ekspertów związanych z placówkami edukacyjnymi.

W ramach **Modułu Kwantyfikacja** zrealizowano dwa niezależne badania ilościowe metodą wywiadu osobistego z kwestionariuszem PAPI:

- wywiady z ekspertami,
- wywiady z osobami niepełnosprawnymi.

Zrealizowano 200 wywiadów z ekspertami (tabela 2).

Tabela 2. Liczebność próby w badaniu ekspertów (N).

	Liczba wywiadów
Pracodawcy	N = 100
Przedstawiciele instytucji rynku pracy	N = 35
Przedstawiciele organizacji pozarządowych wspierających aktywizację zawodową osób niepełnosprawnych	N = 35
Eksperti związani z placówkami edukacyjnymi	N = 30

Źródło: Badania wpływu kierunku i poziomu wykształcenia na aktywność zawodową osób niepełnosprawnych. Raport końcowy, cz.1/6, PENTOR RESEARCH INTERNATIONAL, 2009, s. 38.

W kategorii „pracodawcy” uwzględnione zostały następujące typy: organizacje pozarządowe, administracja rządowa, administracja samorządowa, przedsiębiorstwa małe, średnie i duże – z uwzględnieniem firm, których specyfika wymaga wyższych pułapów wykształcenia pracowników. W ramach **badania ilościowych z osobami niepełnosprawnymi** zrealizowano 5 prób – osobno dla każdego rodzaju niepełnosprawności – tak, aby każda z populacji osób niepełnosprawnych mogła być przedmiotem oddzielnych analiz. Badania były przeprowadzane techniką wywiadów kwestionariuszowych PAPI z osobami charakteryzującymi się znacznym i umiarkowanym stopniem niepełnosprawności (tabela 3).

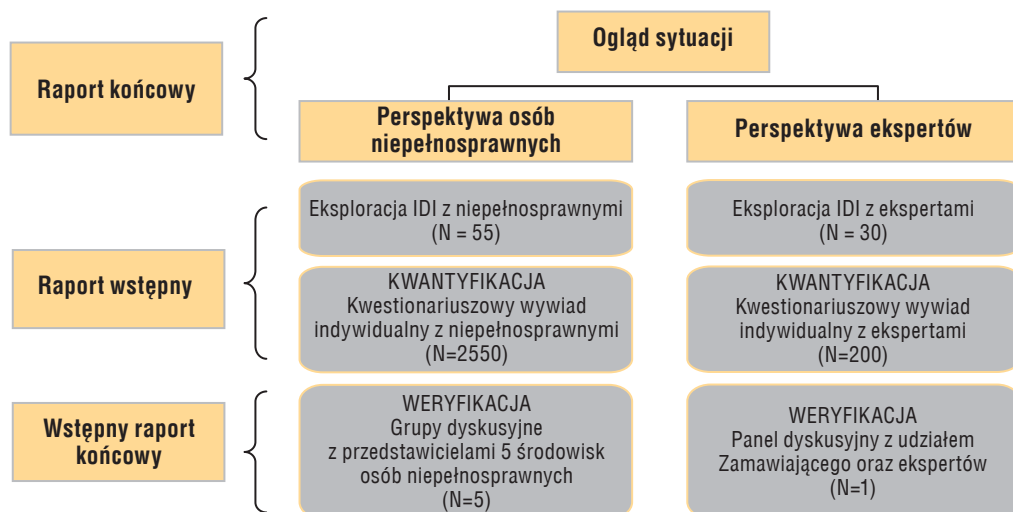
Tabela 3. Liczebność poszczególnych prób w badaniach ilościowych z osobami niepełnosprawnymi.

Rodzaj niepełnosprawności	Liczebność prób
Niepełnosprawność wzrokowa	473
Niepełnosprawność słuchowa	502
Niepełnosprawność ruchowa	562
Niepełnosprawność psychiczna	479
Niepełnosprawność umysłowa	505

Źródło: Badania wpływu kierunku i poziomu wykształcenia na aktywność zawodową osób niepełnosprawnych. Raport końcowy, cz.1/6, PENTOR RESEARCH INTERNATIONAL, 2009, s. 38.

Ostatni moduł badawczy – **Moduł Weryfikacji** zrealizowany został po wstępnym opracowaniu wyników badań i wstępnej wersji raportu końcowego. Jego celem była weryfikacja opracowanych modeli wyjaśniających zależności między aktywnością zawodową,

wykształceniem i innymi zmiennymi, a także ostateczna weryfikacja rekomendacji i wskazówek w zakresie pożądanych kierunków oddziaływania polityki społecznej w obszarze aktywizacji zawodowej. Poniższy rysunek 2 przedstawia zastosowany schemat realizacyjny badania. W dalszej części przedstawiono krótki opis poszczególnych modułów badawczych.

Rysunek 2. Schemat procesu badawczego

Źródło: Badania wpływu kierunku i poziomu wykształcenia na aktywność zawodową osób niepełnosprawnych. Raport końcowy, cz.1/6, PENTOR RESEARCH INTERNATIONAL, 2009, s. 35.

Przeprowadzono wiele różnych analiz statystycznych, do których włączone zostały niemal wszystkie zmienne zebrane w ramach badań kwestionariuszowych. Niniejszy raport zawiera omówienie tych wyników, które mają istotne znaczenie w kontekście celów, jakie zostały postawione przed badaniem.

Wyniki badań

Wykształcenie osób niepełnosprawnych

Wiedza i wykształcenie są dziś bez wątpienia głównymi filarami, na których opiera się nowoczesne społeczeństwo i gospodarka oraz stanowią główne wyznaczniki poziomu rozwoju społeczeństwa i jakości życia. W wymiarze europejskim ogromne znaczenie nauki i wykształcenia zostało formalnie, a zarazem symbolicznie ukonstytuowane w ramach Strategii Lizbońskiej³, w której to przyjęto, iż wiedza ma stać się jednym z głównych motorów napędowych gospodarki europejskiej. W konsekwencji zgodzono się, iż państwa członkowskie muszą starać się zwiększyć mierzone per capita inwestycje w kapitał ludzki (zasoby ludzkie)

³ Strategia Lizbońska – plan rozwoju przyjęty dla Unii Europejskiej przez Radę Europejską na posiedzeniu w Lizbonie w marcu 2000 roku

i nadać ważniejszą rangę kształceniu ustawicznemu, ponieważ podwyższenie kwalifikacji zwiększa szanse zatrudnienia. W sposób najbardziej uproszczony pod pojęciem kapitał ludzki można rozumieć poziom wykształcenia i kwalifikacji danej jednostki.

W warunkach gospodarki opartej na wiedzy wykształcenie staje się czynnikiem różnicującym aktywny udział członków społeczeństwa w procesach społeczno-gospodarczych, w szczególności aktywność zawodową jednostki.

Raport *Edukacja w zarysie*, będący kompendium danych o systemach edukacyjnych w krajach OECD i partnerskich, pokazał, że im więcej lat spędzonych na edukacji, tym większa szansa na zatrudnienie i lepsze zarobki⁴. Poziom wykształcenia jako wskaźnik zasobów kapitału ludzkiego danej jednostki jest czynnikiem niezwykle istotnym dla aktywności zawodowej. Niski poziom wykształcenia ogranicza szanse na rynku pracy, i zwiększa zagrożenie wykluczeniem społecznym – wtrącającą jednostkę w pułapkę ubóstwa i bezradności.

Z drugiej strony wykształcenie, podobnie jak i sama aktywność zawodowa, odgrywa ogromną rolę w kształtowaniu się pozytywnej samooceny oraz wpływa na ogólne poczucie zadowolenia z życia.

W przypadku wykształcenia obserwujemy ogromne dysproporcje między osobami zdrowymi a niepełnosprawnymi. Wedle danych pochodzących z badań aktywności ekonomicznej ludności BAEL w 2009 roku (tabela 4) niemal 40% niepełnosprawnych posiadało co najwyżej wykształcenie gimnazjalne. Wskaźnik ten dla całej populacji kształtuje się poziomie 24%. Natomiast odsetek posiadaczy dyplomu ukończenia studiów wyższych jest niemal trzykrotnie niższy w grupie osób niepełnosprawnych (6%) niż ogółem wśród Polaków (16%).

Tabela 4. Struktura populacji osób niepełnosprawnych i ogółu Polaków w wieku produkcyjnym ze względu na posiadane wykształcenie [%].

Wykształcenie	Ogółem w wieku produkcyjnym [%]	Niepełnosprawni [%]
Wyższe	16	6
Policealne i średnie zawodowe	23	19
Średnie ogólnokształcące	10	8
Zasadnicze zawodowe	26	30
Gimnazjum, podstawowe, niepełne podstawowe i bez wykształcenia	24	38

Źródło: GUS –BAEL, II kwartał 2009

Brak wykształcenia jest problemem dotyczących przede wszystkim osoby ze znacznym stopniem niepełnosprawności⁵, wśród których w 2007 prawie 61% legitymowało się wykształceniem gimnazjalnym i niższym. Odsetek osób w grupie niepełnosprawności w stopniu lekkim i umiarkowanym bez wykształcenia jest również wysoki (odpowiednio 40% i 44%) (tabela 5).

⁴ Education at a glance (2005). Edition: OECD Indicators

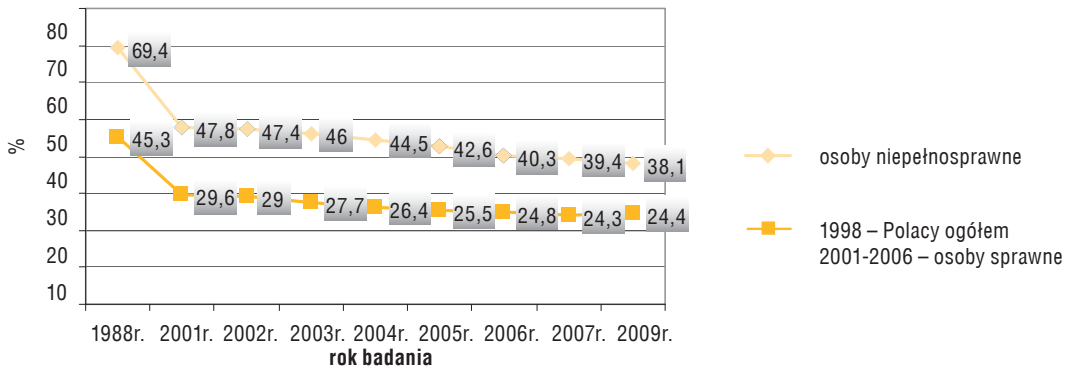
⁵ GUS, Narodowy Spis Powszechny, 2002

Tabela 5. Struktura wykształcenia osób niepełnosprawnych prawnie w wieku 16 lat i więcej według stopnia niepełnosprawności [%].

Stopień niepełnosprawności	Wykształcenie [%]				Ogółem odsetek grupy
	Wyższe	Policealne i średnie	Zasadnicze zawodowe	Inne	
Lekki	4	26	30	40	100%
Umiarkowany	6	27	23	44	100%
Znaczny	5	20	14	61	100%

Źródło: GUS – BAEL 2007⁶

Optymistycznym zjawiskiem jest jednak, obserwowany od 1988 roku, systematyczny wzrost poziomu wykształcenia osób niepełnosprawnych. Najlepiej uwidacznia to spadek odsetka osób najgorzej wykształconych. W 1988 ponad dwie trzecie niepełnosprawnych posiadało co najwyżej wykształcenie podstawowe, dziś wskaźnik ten jest prawie dwukrotnie niższy (rycina 1). Jednocześnie zaznaczyć należy, iż obserwowana dynamika zmian oraz ich charakter nie są satysfakcjonujące z punktu widzenia integracji środowiska niepełnosprawnych w nowoczesnym społeczeństwie i aktywności w gospodarce opartej na wiedzy.

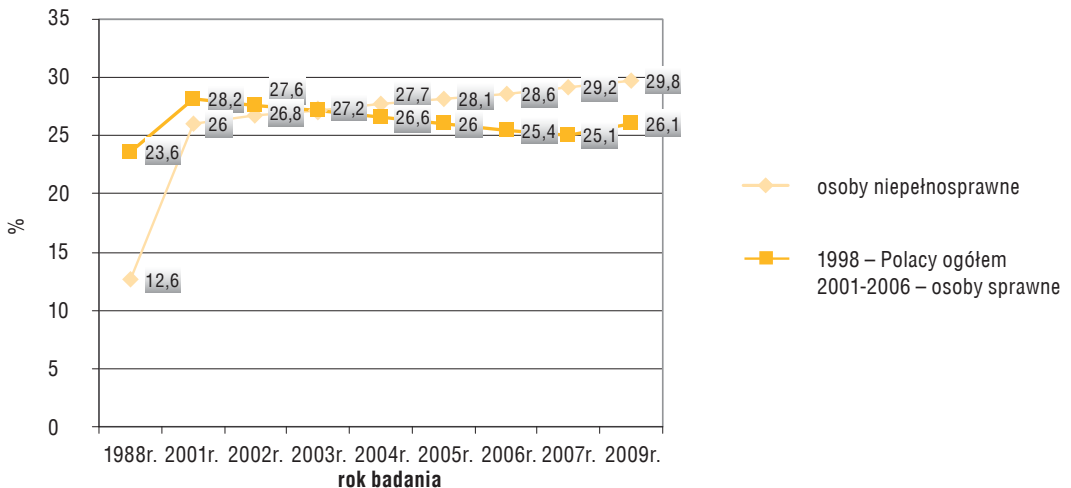
Rycina 1. Odsetek osób z wykształceniem gimnazjalnym i podstawowym. Dynamika zmian w populacji osób niepełnosprawnych oraz osób sprawnych

Źródło: GUS, NSP 1988 oraz BAEL, dane średnioroczne, 2009 – II kwartał.

Osoby niepełnosprawne, wbrew tendencjom rynkowym i edukacyjnym, coraz częściej (w tym częściej niż osoby zdrowe) wybierają – mniej efektywne i odrzucane przez osoby pełnosprawne – zasadnicze szkoły zawodowe (rycina 2). Co więcej, ich kształcenie zawodowe podporządkowane jest nie potrzebom rynku pracy, ale zasobom instytucji kształcących. „U młodych osób niepełnosprawnych występują obok siebie zarówno braki w zakresie

⁶ GUS nie opublikował bardziej aktualnych danych z badania BAEL o osobach niepełnosprawnych w przekroju poziomów wykształcenia i stopnia niepełnosprawności

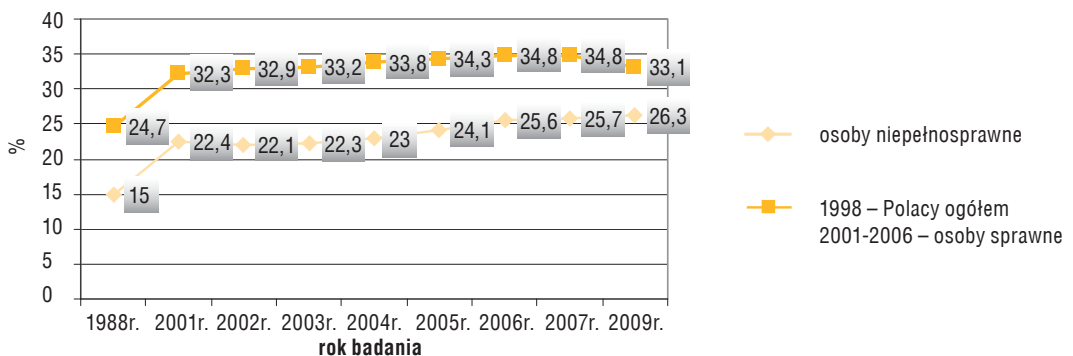
kształcenia fachowego, jak i braki w zakresie umiejętności społecznych potrzebnych do aktywnego poszukiwania pracy”⁷.

Rycina 2. Odsetek osób z wykształceniem zawodowym. Dynamika zmian w populacji osób niepełnosprawnych oraz osób sprawnych.

Źródło: GUS, NSP 1988 oraz BAEL, dane średnioroczne, 2009 – II kwartał.

Pozytywnym sygnałem jest natomiast powolne zacieranie się różnic w wykształceniu osób zdrowych i niepełnosprawnych na poziomie średnim. W 1988 roku wykształcenie średnie posiadało zaledwie 15% osób niepełnosprawnych w stosunku do blisko 25% osób zdrowych. Z danych uzyskanych w 2009 roku wynika, że ponad jedna czwarta grupy osób niepełnosprawnych legitymuje się średnim wykształceniem (rycina 3).

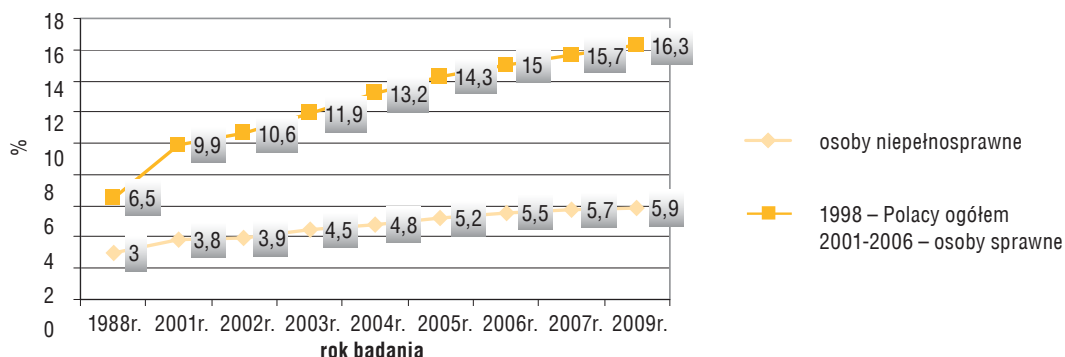

Rycina 3. Odsetek osób z wykształceniem średnim. Dynamika zmian w populacji osób niepełnosprawnych oraz osób sprawnych.

Źródło: GUS, NSP 1988 oraz BAEL, dane średnioroczne, 2009 – II kwartał.

⁷ Bartkowski J., Giermanowska E., Nietypowe formy zatrudnienia osób niepełnosprawnych – analiza rynku ofert pracy i roli Powiatowych Urzędów Pracy – Wnioski i rekomendacje, [w:] Giermanowska E. (red.), Młodzi niepełnosprawni – aktywizacja zawodowa i nietypowe formy zatrudnienia, ISP, Warszawa 2007, s. 160

Odsetek osób niepełnosprawnych z wyższym wykształceniem rośnie dużo wolniej niż ten sam wskaźnik w grupie osób zdrowych. W konsekwencji dystans, dzielący pod tym względem niepełnosprawnych od reszty społeczeństwa, zamiast się zmniejszać, rośnie (rycina 4). Jednocześnie zaznaczyć należy, iż obserwowana dynamika zmian oraz ich charakter nie są satysfakcjonujące z punktu widzenia integracji środowiska niepełnosprawnych w nowoczesnym społeczeństwie i aktywności w gospodarce opartej na wiedzy.

Rycina 4. Odsetek osób z wykształceniem wyższym. Dynamika zmian w populacji osób niepełnosprawnych oraz osób sprawnych.

Źródło: GUS, NSP 1988 oraz BAEL, dane średnioroczne, 2009 – II kwartał.

Na uwagę zasługuje również fakt, iż osoby niepełnosprawne, w szczególności bierne zawodowo, niezmiernie rzadko korzystają z form kształcenia ustawicznego. Wyniki badań ilościowych zrealizowanych w ramach projektu „Psychospołeczne uwarunkowania aktywności zawodowej osób niepełnosprawnych” pokazują, iż 94% niepełnosprawnych biernych i 84% aktywnych zawodowo (tabela 6) w ciągu ostatnich trzech lat nie uczestniczyło w żadnych szkoleniach związanych z uczestnictwem na rynku pracy.

Tabela 6. Odsetek niepełnosprawnych uczestniczących w formach kształcenia ustawicznego w ciągu ostatnich 3 lat [%].

	Bierni (N = 707)	Aktywni (N = 791)	Pracujący (N = 596)
Nie uczestniczył (a) Pan (i) w żadnych szkoleniach	94%	84%	83%
Doszkalające kursy, szkolenia zawodowe	3%	9%	10%
Kursy komputerowe	3%	7%	6%
Kursy językowe	1%	3%	2%
Kursy przygotowujące do poszukiwania pracy, np. pisanie CV, listów motywacyjnych	1%	2%	1%
Szkolenia dotyczące rozwijania umiejętności komunikacyjnych	0%	2%	2%
Szkolenia dotyczące rozwijania umiejętności autoprezentacji	0%	1%	1%
Szkolenia dotyczące radzenia sobie ze stresem	0%	1%	1%
Szkolenia dotyczące rozwiązywania konfliktów	0%	1%	1%
Nie wiem/trudno powiedzieć	0%	0%	0%

Źródło: Psychospołeczne uwarunkowania aktywności zawodowej osób niepełnosprawnych. Badania PENTOR RI dla SWPS. Próba osób niepełnosprawnych aktywnych i biernych zawodowo, N=1500.

Aktywność zawodowa osób niepełnosprawnych

Osoby niepełnosprawne, z racji swojego stanu zdrowia, ale też za sprawą wielu innych czynników, dużo częściej niż osoby sprawne doświadczają problemów na rynku pracy i, będących ich konsekwencją, kosztów natury psychologicznej. Mając na uwadze przede wszystkim indywidualne i społeczne znaczenie działań na rzecz aktywizacji zawodowej niepełnosprawnych, nie wolno również zapominać o ekonomicznych kosztach bierności zawodowej tej grupy. Niepełnosprawni, obok emerytów, stanowią w Polsce najliczniejszą grupą świadczeniobiorców. Wedle danych Zakładu Ubezpieczeń Społecznych przeciętna miesięczna liczba osób pobierających renty z tytułu niezdolności do pracy wyniosła w 2008 roku 1,381 mln (to 18,6% wszystkich świadczeń z FUS). Ogółem w 2008 roku wydatki z funduszu rentowego FUS wyniosły ponad 35,9 mld PLN. Wedle danych KRUS przeciętna liczba rent z tytułu niezdolności do pracy wyniosła w 2008 roku ponad 260 tys., zaś wydatki na te świadczenia wyniosły ponad 533 mln PLN⁸. Choć wydatki te spadają z roku na rok, Polska wciąż plasuje się w światowej czołówce pod względem udziału wydatków na świadczenia rentowe w PKB.

Jak pokazują wyniki badań, praca ma ogromne znaczenie dla zadowolenia z życia osób niepełnosprawnych⁹, które jest najwyższe wśród osób pracujących (średnio 4,9 na 5-cio stopniowej skali, a najniższe zaś w gronie osób biernych zawodowo (średnio 4,14 na 5-cio stopniowej skali). Z drugiej strony, długotrwałe pozostawanie poza rynkiem pracy bardzo często prowadzi do głębokich zmian w psychospołecznym funkcjonowaniu jednostki, które u osób niepełnosprawnych, pierwotnie naznaczonych pewnymi „deficytami”, mają dużo głębsze i trwalsze konsekwencje. Wykonywanie pracy zarobkowej istotnie wiąże się z oceną własnych możliwości i wiarą w samego siebie.

Doskonale ilustrują to badania E. Giermanowskiej¹⁰. Pokazują one, iż osoby niepracujące istotnie rzadziej myślą o sobie jako o osobach wartościowych, częściej zaś czują się beużyteczne i uważają, iż nie dają się do niczego (tabela 7).

Tabela 7. Praca zarobkowa a poczucie własnej wartości [%].

	Pracujący	Niepracujący
Myślę, że jestem wartościową jednostką, nie gorszą od innych	95,8%	82,4%
Większość rzeczy jestem w stanie robić równie dobrze jak inni ludzie	95,1%	72,3%
Robiąc plany mam na ogół pewność, że będę w stanie je zrealizować	80,1%	55,1%
Czasem czuję, że mało jest takich rzeczy, z których mogę być dumny	26,2%	37,8%
Czasem myślę, że w ogóle nie daję się do niczego	17,7%	30,3%
Czasem czuję się beużyteczny	15,5%	29,9%

Źródło: Giermanowska E. Młodzi Niepełnosprawni o Sobie – Rodzina, Edukacja, Praca. Instytut Spraw Publicznych, Warszawa 2007.

⁸ Kwartalna informacja statystyczna, II kwartał 2009 r., Kasa Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego, Warszawa 2009 r.

⁹ Brzezińska A. I., Kaczan R. Piotrowski K., Rycielski P. Aktywność osób z ograniczeniem sprawności na rynku pracy – czynniki wspomagające i czynniki ryzyka. Academica, Wydawnictwo SWPS, Warszawa 2008

¹⁰ Giermanowska E., Młodzi Niepełnosprawni o Sobie – Rodzina, Edukacja, Praca. Instytut Spraw Publicznych, Warszawa 2007

Ogrom zjawiska bierności zawodowej osób niepełnosprawnych staje się szczególnie widoczny w kontekście danych dotyczących aktywności zawodowej osób sprawnych (tabela 8). I tak, odsetek biernych zawodowo jest w populacji osób niepełnosprawnych niemal dwukrotnie wyższy niż w całej populacji osób w wieku produkcyjnym. Dane te wskazują, iż w przypadku 85% badanych, bierność ma charakter trwały.

Tabela 8. Struktura populacji osób niepełnosprawnych i sprawnych ze względu na aktywność ekonomiczną. Dane dla osób w wieku produkcyjnym [%].

	Pracujący	Bezrobotni	Bierni
Polacy w wieku produkcyjnym ogółem	50	4	45
Niepełnosprawni w wieku produkcyjnym	13	2	85

Źródło: GUS – BAEL II kwartał 2009

Dane z badań ilościowych pokazują, iż ponad połowa niepełnosprawnych biernych zawodowo po prostu nie chce pracować, a zdecydowaną motywację w tym zakresie wyraża niepełna co dziesiąty bierny zawodowo. Nieco większe chęci do podejmowania pracy wykazuje młode pokolenie osób niepełnosprawnych, choć i w tym przypadku odsetek gotowych podjąć pracę od zaraz tylko nieznacznie przekracza jedną trzecią, a wśród osób z wykształceniem podstawowym, czy też osób z niepełnosprawnością słuchową, jest nawet niższy¹¹ (tabela 9).

Tabela 9. Gotowość do podjęcia pracy zarobkowej przez osoby z niepełnosprawnością z uwzględnieniem jej rodzaju i stopnia oraz wykształcenia [%].

		Tak, od zaraz	Tak, ale nie od zaraz	Nie
Ogółem		35,8	29,6	34,5
Rodzaj niepełnosprawności	Niepełnosprawność ruchowa	42,9	28,6	28,6
	Niepełnosprawność słuchowa	20	21,8	58,2
	Niepełnosprawność psychiczna	34,2	17,8	47,9
	Niepełnosprawność wzrokowa	49,1	17,5	33,3
	Choroby wewnętrzne	51,7	21,7	26,7
Stopień niepełnosprawności	Lekki	48,1	33,3	18,5
	Umiarkowany	40,7	20,7	38,6
	Znaczny	35,2	18	46,9
Wykształcenie	Podstawowe	21,1	16,8	62,1
	Zasadnicze zawodowe	44,4	24,1	31,5
	Średnie ogólne	42	18	40
	Średnie zawodowe	63	14,8	22,2
	Pomaturalne	43,5	43,5	13
	wyższe	63,2	26,3	10,5

Źródło: Giermanowska E., Młodzi Niepełnosprawni o Sobie – Rodzina, Edukacja, Praca. Instytut Spraw Publicznych, Warszawa, 2007.

¹¹ Badanie na próbie 1500 osób niepełnosprawnych aktywnych i biernych zawodowo w ramach projektu Szkoły Wyższej Psychologii Społecznej nt. Psychospołeczne uwarunkowania aktywności zawodowej osób niepełnosprawnych. Badania realizowane przez Pentor Research International. Sierpień 2007

Warto również podkreślić, iż pracujące osoby niepełnosprawne, w porównaniu z osobami sprawnymi, wykonują pracę o dużo niższym statusie społecznym oraz prawie dwukrotnie gorzej opłacaną (tabela 10).

Tabela 10. Wynagrodzenie pracowników niepełnosprawnych zarejestrowanych w systemie Obsługi Dofinansowań PFRON [PLN].

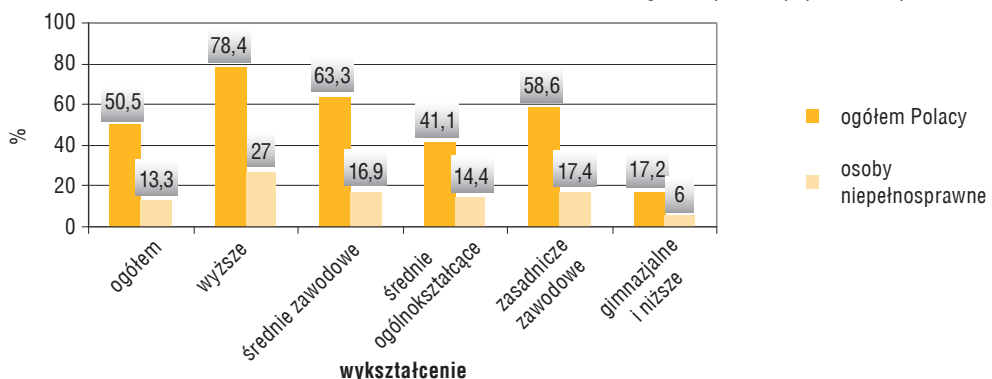
	2007 rok	2008 rok
Przeciętne wynagrodzenie pracownika niepełnosprawnego w przeliczeniu na pełny wymiar czasu pracy	1 432 PLN	1 606 PLN
Przeciętne wynagrodzenie w gospodarce narodowej w danym roku	2 691 PLN	2 943 PLN

Źródło: GUS. Komunikat na stronie http://www.stat.gov.pl/gus/5840_1630_PLK_HTML.htm

Wyszkolenie i aktywność zawodowa

Poziom wykształcenia wiąże się z aktywnością zawodową. Przekonanie takie bardzo silnie wyrażali również w badaniach jakościowych nasi rozmówcy, podkreślając konieczność intensyfikacji działań na rzecz podnoszenia kwalifikacji osób niepełnosprawnych. Również pracodawcy, którzy jak pokazały wyniki badań ilościowych, uznają wykształcenie i kwalifikacje z jednej strony za czynnik sprzyjający zatrudnieniu osób niepełnosprawnych, z drugiej natomiast – postrzegają je (obok sytuacji na rynku pracy, niechęci pracodawców i predyspozycji zdrowotnych i psychologicznych – lenistwo, brak chęci do pracy, strach, obawa) jako jedną z ważniejszych barier aktywności zawodowej tej grupy.

Wyniki badań aktywności ekonomicznej (BAEL) pokazują, iż największe szanse na znalezienie zatrudnienia posiadają osoby niepełnosprawne z wyższym wykształceniem – podobnie, jak w przypadku osób sprawnych. Jak pokazuje wskaźnik zatrudnienia, w drugim kwartale 2009 roku niepełnosprawni z wyższym wykształceniem byli prawie dwukrotnie częściej zatrudnieni (27%) niż niepełnosprawni z wykształceniem średnim ogólnokształcącym (14,1%) (rycina 5).

Rycina 5. Wskaźnik zatrudnienia ze względu na poziom wykształcenia dla osób niepełnosprawnych oraz ogółem dla całej populacji. Dane dotyczą osób w wieku 15 lat i więcej

Źródło: GUS –BAEL, II kwartał 2009.

Wyniki badań, w przypadku osób niepełnosprawnych, wskazują, iż wykształcenie posiadane kwalifikacje nie przesądzają ani o podjęciu pracy, ani też o potencjalnej gotowości

do jej podjęcia. Oczekiwana i pożądana rolę wykształcenia i kwalifikacji ograniczają liczne bariery, przede wszystkim o charakterze zewnętrznym (tabela 11), ale również wewnętrznym (tabela 12), bez przełamania których działania w zakresie edukacji i kształcenia mogą mieć tylko ograniczony efekt, a co więcej, pośrednio mogą prowadzić do niezamierzonych negatywnych konsekwencji w postaci frustracji, wtórnej demotywacji i utrwalenia postawy roszczeniowo-biernej.

Tabela 11. Bariery zewnętrzne (nie) podejmowania aktywności zawodowej przez osoby niepełnosprawne.

Bariera zewnętrzna	Przejawy
Izolacja wynikająca ze stereotypów m.in. niemożności partycypacji w różnych obszarach życia na tych samych warunkach co osoby sprawne.	W przypadku osób niepełnosprawnych słuchowo izolacja jest efektem braku możliwości komunikacji. W przypadku osób niepełnosprawnych ruchowo bariera ta tożsama jest z barierami architektonicznymi i komunikacyjnymi. W przypadku osób niepełnosprawnych wzrokowo – brak samodzielności w poruszaniu się i zafatwianiu własnych potrzeb i spraw poza domem. W przypadku osób niepełnosprawnych psychicznie stygmatyzacja chorobą i związane z tym odrzucenie społeczne jest szczególnie silne.
System orzecznictwa oraz system ubezpieczeń społecznych	Demotywuujące znaczenie zasad przyznawania rent oraz zasad łączenia ich z pracą zawodową (ryzyko utraty świadczenia społecznego). Nazewnictwo występujące w orzeczeniu (dotyczy orzeczeń wydawanych przed 1997 r.). Osoby ze znacznym i umiarkowanym stopniem niepełnosprawności opisywane są jako <i>niezdolne do pracy albo zdolne do pracy jedynie w warunkach pracy chronionej</i> .
System kształcenia	W szkołach specjalnych osoby niepełnosprawne nie uczą się potrzebnych zawodów oraz nie wyrabiają w sobie umiejętności potrzebnych do poruszania się na rynku pracy (mobilność, elastyczność, przedsiębiorczość). Szkoły powszechnie nie są dostosowane do specyficznych potrzeb osób niepełnosprawnych (bariery architektoniczne, brak wyspecjalizowanych pedagogów i psychologów, brak kształcenia ustawicznego).
System wsparcia instytucjonalnego	Słabość wsparcia instytucjonalnego – pomoc o charakterze dystrybucyjnym (pomoc finansowa, materialna, opieka) a nie aktywizująco-doradcza (doradztwo w zakresie wyboru edukacji, doradztwo zawodowe, kompleksowe wsparcie dla rodzin itp.) Koncentracja na jednowymiarowych działaniach .
Sposób myślenia o niepełnosprawności	Rehabilitacyjno – medyczny sposób myślenia o osobach niepełnosprawnych stoi na przeszkodzie wyrównywania ich szans w zakresie dostępu do edukacji i rynku pracy i osłabia indywidualną motywację do jej podejmowania.
Sytuacja na rynku pracy i prawodawstwo w tym zakresie	Ustawodawstwo w zakresie zatrudnienia , a także postawy wobec zatrudniania tej grupy w oczach pracodawców , według których obowiązujące prawo w zakresie zatrudnienia osób niepełnosprawnych jest niestabilne, niejasne i skomplikowane oraz ma charakter restrykcyjno-represyjny. Większość pracodawców, w tym również instytucje państwowe za bardziej racjonalne uznają zapłatanie składki do PFRON. Przekonania na temat niskiej wydajności pracy oraz niskich kwalifikacji osób niepełnosprawnych. Przeciwno zatrudnianiu osób niepełnosprawnych wskazano przede wszystkim częste zwolnienia lekarskie, nieodpowiedni charakter pracy, brak kwalifikacji i wykształcenia, stan zdrowia, wysokie koszty zatrudnienia, brak doświadczenia, małą wydajność niepełnosprawnych pracowników.
Charakterystyka miejsca pracy	Specyfika pracy (jej odległość do miejsca zamieszkania, rutynowość i konieczność powtarzania tych samych czynności, odpowiedzialność, stres, zmienowość, brak umowy). Czynniki te najczęściej zróżnicowane są podobnie w zależności od wykształcenia – im wyższe wykształcenie, tym przeciętnie wyższa gotowość do podejmowania pracy.

Źródło: opracowanie własne [za:] Badania wpływu kierunku i poziomu wykształcenia na aktywność zawodową osób niepełnosprawnych. Raport końcowy, cz.1/6, PENTOR RESEARCH INTERNATIONAL, 2009, str. 22-26.

Tabela 12. Bariery wewnętrzne (nie) podejmowania aktywności zawodowej przez osoby niepełnosprawne.

Bariera wewnętrzna	Przejawy
Zmienne demograficzne	W przypadku osób niepełnosprawnych gotowość do podejmowania aktywności na rynku pracy spada wraz z wiekiem . Jest większa wśród mieszkańców dużych miast niż mieszkańców wsi oraz wśród mężczyzn.
Sytuacja społeczno-bytowa osoby niepełnosprawnej	Jednym z podstawowych i bardziej oczywistych korelatów obydwu wymiarów aktywności jest pozycja społeczna osoby niepełnosprawnej . Im jest ona wyższa, tym większe szanse na podjęcie przez niepełnosprawnego edukacji czy też pracy.
Stosunek rodziny do niepełnosprawnego	Postawą bezpośrednio sprzyjającą pozytywnemu ustosunkowaniu do nauki i również aktywności zawodowej jest wsparcie emocjonalne ze strony rodziny , zaś negatywny wpływ ma traktowanie osoby niepełnosprawnej jako niezdolnego do niczego kaleki oraz brak akceptacji dla niepełnosprawności ważnym czynnikiem warunkującym status na rynku pracy jest partnerski model wychowawczy oparty na zasadzie równości .
Stan zdrowia, a w szczególności jego samodzielność	Większą gotowość wyrażają osoby niepełnosprawne od urodzenia z umiarkowanym stopniem niepełnosprawności, oraz oceniające swój stan zdrowia jako poprawiający się bądź stabilny, ale przede wszystkim te, które są w stanie samodzielnie, bez asysty innych funkcjonować poza własnym domem i samodzielnie załatwiać różne sprawy.
Stosunek do własnej niepełnosprawności	Na motywację do pracy wpływa obawa przed drwinami i ośmieszaniem ze strony innych. Nie obserwujemy istotnie pozytywnego wpływu między akceptacją swojej choroby a gotowością do pracy.
Opinie na temat miejsca osób niepełnosprawnych w społeczeństwie	Zmienna ta nie wiąże się istotnie z gotowością do podejmowania aktywności zawodowej, jedynie nieco osłabia ją przekonanie, iż niepełnosprawni w szkole czy też w pracy powinni być traktowani ulgowo .
Opinie na temat pracy	Dużą moc predykacyjną, ma pozytywne postrzeganie pracy jako ważnej i przynoszącej indywidualną satysfakcję oraz postrzeganie siebie jako osoby nadającej się do jej wykonywania (wysoka samoocena zawodowa). Negatywne postrzeganie pracy jako bezcelowej oraz nie niosącej ze sobą korzyści, co skutkuje brakiem chęci i postawą negacji wobec aktywności zawodowej, czego najlepszym wyrazem jest stwierdzenie – „ wolę przyjmować zasiłek niż pracować ”. Negatywne postrzeganie pracy w kategoriach szeregu barier, trudności i ograniczeń, wśród których stan zdrowia, sprzeciw rodziny oraz pobierane renty wydają się najważniejsze .
Predyspozycje psychologiczne	Predyspozycje charakterologiczno – psychologiczne, które po części zaliczyć można do cech nabytych (kwalifikacji i umiejętności), które mogą być kształtowane w procesie kształcenia i edukacji. Ważnymi czynnikami są tu wysoka samoocena zawodowa wyrażana wiarą we własne umiejętności i przydatność, oraz silna motywacja zadaniowa wyrażana wysokim poziomem aspiracji, stanowczością, uporem i chęcią realizacji własnych ambicji .

Źródło: opracowanie własne [za:] Badania wpływu kierunku i poziomu wykształcenia na aktywność zawodową osób niepełnosprawnych. Raport końcowy, cz.1/6, PENTOR RESEARCH INTERNATIONAL, 2009, s.26-27.

Główne wnioski i rekomendacje

Mówiąc o wpływie wykształcenia na aktywność zawodową nie można zapominać również o tym, iż to nie sam fakt uczęszczania do szkoły buduje pro-aktywne postawy na rynku pracy, lecz przyswajane w procesie kształcenia treści oraz nabywane umiejętności i kompetencje. W tym rozumieniu edukacja, właściwie ukierunkowana i dopasowana do potrzeb rynku pracy i osób niepełnosprawnych, sprzyjać będzie aktywności zawodowej, eliminując

postawy bierno-roszczeniowe, a edukacja nieprzemyślana i osadzona w realiach poprzednich epok będzie tylko je wzmacniać niezależnie od tego, czy będą to studia wyższe, czy też edukacja na poziomie gimnazjalnym.

Wyniki zrealizowanych badań wskazują na bardzo mały wpływ samego poziomu, profilu i typu kształcenia jako takiego na gotowość osób niepełnosprawnych do podejmowania pracy oraz ich obecny status na rynku pracy. Ogółem sam poziom wykształcenia, o ile nie idą za nim pożądane treści w zakresie nauczania kompetencji i kształtowania odpowiednich postaw wobec pracy, wyjaśnia niewielki odsetek (w zależności od rodzaju niepełnosprawności) zmienności w tym zakresie.

Analizy wykazały, iż sam poziom wykształcenia (fakt ukończenia danej szkoły) nie wspiera gotowości do podejmowania pracy. Warunkiem koniecznym, zwiększającym związek wykształcenia z aktywnością zawodową, jest odpowiedni program nauczania i edukacji kształtujący postawy, kompetencje, predyspozycje i kwalifikacje wiążące się z aktywnością zawodową. Jedynie w ten sposób, lecz również w ograniczonym wymiarze wykształcenie może niejako pośrednio oddziaływać na aktywność na rynku pracy. Nie zmienia to jednak faktu, że biorąc nawet pod uwagę pośrednie oddziaływanie poziomu wykształcenia, czynnik ten na tle innych, przede wszystkich zewnętrznych, ale także i osobowościowych uwarunkowań, w bardzo ograniczonym zakresie wpływa na sytuację osób niepełnosprawnych na rynku pracy. Jak obrazuje to zbudowany model interaktywny (rys.1), jego samoistny wpływ jest także dużo mniejszy od samoistnego wpływu zmiennych o charakterze psychologiczno – kompetencyjnym. To wprost potwierdza poczynione i opisane wcześniej obserwacje, iż w obecnej sytuacji nawet najlepiej wykształcony niepełnosprawny nie odnajdzie się na rynku pracy, jeżeli nie jest wystarczająco zaradny i przebojowy.

Kluczowym wnioskiem płynącym z badań jest ogromne znaczenie barier zewnętrznych ograniczających podejmowanie przez osoby niepełnosprawne aktywności zawodowej. To właśnie bariery zewnętrzne są w dużej mierze odpowiedzialne za ograniczenie działania czynników leżących po stronie osób niepełnosprawnych – w tym właśnie oddziaływania wykształcenia.

Badanie pokazało, że tylko kompleksowe podejście do aktywizacji zawodowej osób niepełnosprawnych, obejmujące zarówno działania nakierowane na bariery zewnętrzne, jak i bariery indywidualne, może przynieść tutaj zadowalające efekty. Wszelkie działania wycinkowe, jednostronne, szczególnie te skierowane na bariery indywidualne, bez zmian na rynku pracy, mogą przynieść odwrotny do zamierzonego efekt, powodując wtórną frustrację osób niepełnosprawnych. W kontekście barier zewnętrznych należy szczególnie zwrócić uwagę na następujące aspekty:

- Rewizja i zmiana sposobu przyznawania rent oraz zasad łączenia ich z pracą zawodową.

- Rewizja i zmiana obowiązujących zasad prawnych dotyczących zatrudniania osób niepełnosprawnych. W tym aspekcie należy wziąć pod uwagę fakt, że obecnie obowiązujące prawo postrzegane jest jako niestabilne, niejasne i skomplikowane, mające charakter restrykcyjno – represyjny, nierealne i niedostosowane do potrzeb pracodawcy i pracownika. Badani pracodawcy domagali się znacznych uproszczeń i uelastycznienia.
- Wprowadzenie mechanizmów skutecznie ograniczających możliwość nadużyć, które (jak wynika z przeprowadzonych badań) są obecnie, można by rzec, wręcz powszechne.
- Zmiana wizerunku osób niepełnosprawnych wśród pracodawców, szczególnie tego aspektu, który powoduje, że osoby niepełnosprawne są postrzegane jako szczególnie predestynowane do prac prostych, osoby niekompetentne, mało elastyczne – jako pracownicy „ostatniej” kategorii.
- Zmiana sposobu myślenia o niepełnosprawności wśród otoczenia osób niepełnosprawnych, jak również wśród samych niepełnosprawnych i ogółu społeczeństwa. Odejście od rehabilitacyjno – medycznego modelu myślenia, który z jednej strony stoi na przeszkodzie wyrównywania szans osób niepełnosprawnych w zakresie dostępu do edukacji i rynku pracy, z drugiej natomiast, wśród samych osób niepełnosprawnych osłabia indywidualną motywację do jej podejmowania. W publicznym dyskursie niestety ciągle mówi się o „problemie niepełnosprawności”, traktując go bardziej w kategoriach socjalnych i medycznych niż interakcyjnych.

W świetle uzyskanych w badaniu wyników sam poziom, kierunek i profil posiadanego wykształcenia nie przesądzają o sukcesie lub porażce na rynku pracy. W tym kontekście należy zwrócić uwagę na najważniejszy aspekt dopasowania wykształcenia do predyspozycji i możliwości osoby niepełnosprawnej. Bardzo ważną rolę mogłoby tu odegrać doradztwo zawodowe, które już od najwcześniejszych szczebli edukacji mogłoby wprowadzić „racjonalność” i „przyczynowość” w obecne, w dużej mierze przypadkowe oraz uzależnione jedynie od dostępności, decyzje edukacyjne opiekunów osób niepełnosprawnych i samych niepełnosprawnych. To, co ważne, to ograniczenie oferowania osobom niepełnosprawnym takich profili i kierunków wykształcenia, które z góry są skazane na niepowodzenie na lokalnym rynku pracy. Istotną jest także rola doradcza, a także ciągły monitoring rynku zawodów deficytowych oraz tworzenie i wynajdywanie nisz rynkowych, w których osoby niepełnosprawne miałyby większe szanse. Bardzo ważne jest, aby osoba niepełnosprawna na swojej ścieżce edukacyjnej (która przecież nie musi kończyć się wyższym wykształceniem – wszak nie każdy jest w stanie intelektualnie takiemu wyzwaniu podołać) kształciła kompetencje, umiejętności i predyspozycje potrzebne z punktu widzenia odnalezienia się na rynku pracy. Zaliczyć można do nich przede wszystkim:

- przedsiębiorczość,

- elastyczność,
- mobilność,
- umiejętność uczenia się, przekwalifikowywania,
- otwartość na zmiany,
- umiejętności autoprezentacyjne oraz umiejętności poruszania się na rynku pracy,
- kształtowanie odporności w sytuacjach stresogennych, treningi radzenia sobie ze stresem.

Zwrócić należy uwagę, aby edukacja nie była prowadzona jedynie w wąskiej specjalizacji bez kształcenia kompetencji miękkich, by nie szufladkowała osób niepełnosprawnych, a dawała raczej wachlarz możliwości i kompetencje do uczenia się i zdobywania kwalifikacji przez całe życie. W przypadku osób niepełnosprawnych bardzo ważna jest również ogólna motywacja do pracy, kształtowanie postaw pro-aktywnych, zarówno wśród samych osób niepełnosprawnych, jak i wśród ich opiekunów. Niezbędne jest oddziaływanie w kierunku większego usamodzielniania się osób niepełnosprawnych i przeciwdziałanie nadopiekuńczości rodzin, która tę samodzielność upośledza. W przypadku twardych kompetencji bardzo ważne, w kontekście odnalezienia się na rynku pracy, są umiejętności obsługi komputera, znajomość języków obcych oraz posiadanie prawa jazdy. Znaczącym zagadnieniem w kontekście szans na rynku pracy osób niepełnosprawnych jest niemal całkowite zamknięcie na kształcenie ustawiczne. Składa się na to wiele wymiarów, które należy wziąć pod uwagę przy projektowaniu działań w kierunku popularyzacji kształcenia ustawicznego w tej grupie:

- Brak uświadamianych potrzeb w tym zakresie połączony z przekonaniem, że i tak kolejny kurs (najczęściej przypadkowo dobrany) nic nie zmieni w sytuacji na rynku pracy.
- Brak doradztwa połączonego z diagnozą potrzeb i ukierunkowaniem zawodowym i szkoleniowym.
- Całkowity brak informacji o dostępnej ofercie możliwych szkoleń.
- Brak dostosowania istniejącej oferty do ograniczeń i związanych z nimi specyficznych potrzeb osób niepełnosprawnych.

Na podstawie zrealizowanych badań, zarówno analizy danych zastanych wywiadów indywidualnych, jak i diagnozy o charakterze ilościowym, określić możemy cztery fundamentalne zasady nowego podejścia do problemu aktywizacji zawodowej osób niepełnosprawnych (niezależnie od rodzaju niepełnosprawności), które wydają się niezbędne z punktu widzenia zapewnienia jej skuteczności. Są to:

- Gruntowna diagnoza – działania muszą być oparte na znajomości potrzeb, zarówno samych osób niepełnosprawnych, jak i ich otoczenia. W takim rozumieniu np. tematyka szkoleń powinna być dobierana na podstawie wiedzy o zapotrzebowaniu lokalnych pracodawców, a kierunki kształcenia w szkołach specjalnych powinny ewoluować wraz ze zmieniającą się specyfiką rynku pracy.

- Indywidualizacja działań – działania muszą mieć mniej masowy, a bardziej zindywidualizowany i dopasowany charakter. Badania pokazują, iż potrzeby i sytuacja osób niepełnosprawnych są bardzo różne. Z tego punktu widzenia bardziej efektywne będą te programy, które adresowane będą do mniejszej liczby osób, a traktować będą problem bardziej wnikliwie, niż programy skierowane do większej liczby osób a działające tylko w najbardziej podstawowym wymiarze.
- Kompleksowość działań – działania muszą integrować różne obszary i formy wsparcia. Złożoność uwarunkowań aktywności zawodowej, implikuje taki sam charakter jej przeciwdziałań, skierowanych na likwidowanie różnorodnych barier zarówno o charakterze wewnętrznym jak i zewnętrznym. W takim rozumieniu, bezcelowe jest organizowanie szkoleń dla niepełnosprawnych mieszkańców terenów wiejskich, bez zapewnienia im możliwości dojazdu lub też organizowanie doradztwa zawodowego, bez idącego w ślad za nim programu szkoleniowego. Kompleksowość działań powinna również odnosić się do włączania w proces aktywizacji różnych grup, np. pracodawców, pracowników instytucji rynku pracy, nie tylko samych niepełnosprawnych.
- Łatwość obsługi – warunki finansowania i udziału nie mogą stanowić kosztu i ryzyka większego od korzyści wynikających z partycypacji w działaniu. To wymóg prostoty i nieskomplikowania.

Relatywne podobieństwa między poszczególnymi typami niepełnosprawności implikują bardzo zbliżony typ pomocy skierowanej do wszystkich grup. Poniżej przedstawiamy listę przykładowych instrumentów wsparcia, które mogą mieć zastosowanie w przypadku wszystkich badanych grup osób niepełnosprawnych:

1. Instrumenty mające na celu ułatwienie osobom niepełnosprawnym dokonywanie wyborów życiowych w obrębie ścieżki edukacyjnej oraz na styku edukacji i pracy.
 - Centra pomocy/centra karier dla osób niepełnosprawnych oferujące kompleksową pomoc niepełnosprawnym i ich rodzinom od momentu nabycia niepełnosprawności (urodzenia), w każdym dla nich przełomowym momencie życia (oferujące pomoc doradczą i wsparcie, lokowane w gminach, blisko osób niepełnosprawnych).
 - Centra aktywności edukacyjnej. Instytucje ułatwiające niepełnosprawnym dokonywanie wyborów w zakresie edukacji, pełniące rolę łącznika między poszczególnymi szczeblami edukacji.
 - Centra pośrednictwa pracy – profesjonalne agencje/brokerzy, fachowo i kompetentnie pośredniczący między niepełnosprawnym a pracodawcą, oferujący w tym zakresie kompleksowe usługi (doradztwo, szkolenia itp.).
 - Centra kadr dla szkolnictwa – oferujące pomoc dydaktyczną i pedagogiczną dla szkół kształcących niepełnosprawnych, np. poprzez doradztwo, czasowe kontraktowanie specjalistów, wypożyczenie konkretnych pomocy naukowych, itp.
2. Instrumenty w zakresie przełamywania barier architektonicznych i innych.

- Programy mające na celu zwiększenie możliwości w zakresie transportu i komunikacji osób niepełnosprawnych.
 - Programy mające na celu wyposażenie osoby niepełnosprawnej w urządzenia i inne pomoce, które ułatwić im mogą edukację oraz pracę.
 - Programy skierowane do szkół w zakresie zwiększania ich dostępności dla osób niepełnosprawnych.
 - Programy skierowane do pracodawców w zakresie dostosowywania miejsc pracy.
3. Instrumenty w zakresie aktywizacji zawodowej.
- Kompleksowe szkolenia przekwalifikujące.
 - Szkolenia organizowane pod kątem konkretnych potrzeb pracodawcy, w tym szkolenia w miejscu pracy, czy też w potencjalnym miejscu pracy.
 - Instrumenty inicjujące współpracę pracodawców z placówkami edukacyjnymi.
 - Doradztwo i pomoc w zakresie przejścia ze szkoły do życia zawodowego.
 - Instrumenty mające na celu wprowadzenie niepełnosprawnego do pracy i jego akceptację przez pracodawcę – asystent/trener/doradca osoby niepełnosprawnej, ewentualnie pomoc w sytuacjach kryzysowych.
 - Szkolenia i doradztwo dla pracodawców w zakresie zatrudnienia osób niepełnosprawnych ukazujące możliwości i zalety osób niepełnosprawnych.
 - Praktyczne i zindywidualizowane doradztwo i pomoc w zakresie przepisów prawa.
 - Szkolenia przygotowujące do pełnienia funkcji doradcy/konsultanta ON.
4. Instrumenty w zakresie edukacji.
- Szkolenia dla nauczycieli w zakresie pracy z niepełnosprawnymi.
 - Specjalistyczne szkolenia w zakresie określonych specjalizacji pedagogiki specjalnej.
 - Doradztwo i pomoc dla szkół w zakresie dostosowania warunków nauczania do potrzeb osób niepełnosprawnych.

Należy jednak pamiętać, że wszystkie wymienione powyżej działania powinny być osadzone w kampaniach świadomościowych, skierowanych do całego społeczeństwa: do otoczenia osób niepełnosprawnych, do pracodawców oraz do samych niepełnosprawnych. Celem tych działań powinny być przede wszystkim:

- Zmiana wizerunku osób niepełnosprawnych jako osób, które na równych prawach i obowiązkach powinny i mogą być zaangażowane w życie społeczeństwa.
- Zmiana kategorii myślenia o niepełnosprawności: nie jako o chorobie, a o inności. Społeczeństwo jest różnorodne i jedną z jego części są osoby niepełnosprawne.

Przy projektowaniu wszelkich działań mających na celu aktywizację osób niepełnosprawnych należy pamiętać o specyfice poszczególnych grup osób niepełnosprawnych, która jest w dużej mierze odpowiedzialna za ich izolację. Niestety, jak pokazały przeprowadzone badania, aspekt ten, choć wydawałoby się podstawowy, nie zawsze jest brany pod uwagę.

Literatura:

- Badania wpływu kierunku i poziomu wykształcenia na aktywność zawodową osób niepełnosprawnych. Raport końcowy, cz.1/6, PENTOR RESEARCH INTERNATIONAL, 2009
- J. Bartkowski J., E. Giermanowska, Nietypowe formy zatrudnienia osób niepełnosprawnych – analiza rynku ofert pracy i roli Powiatowych Urzędów Pracy – Wnioski i rekomendacje, [w:] E.Giermanowska (red.), Młodzi niepełnosprawni – aktywizacja zawodowa i nietypowe formy zatrudnienia, ISP, Warszawa 2007, s. 160
- A.I.Brzezińska, R. Kaczan, K. Piotrowski, P. Rycielski, Aktywność osób z ograniczeniem sprawności na rynku pracy – czynniki wspomagające i czynniki ryzyka, Warszawa, 2008, Academica, Wydawnictwo SWPS
- A. Brzezińska, Z. Woźniak, K. Maj, Osoby z ograniczoną sprawnością na rynku pracy, Academica Wydawnictwo SWPS, Warszawa, 2007
- A. Budzyńska i in., Strategia Lizbońska. Droga do sukcesu zjednoczonej Europy, Departament Analiz Ekonomicznych i Społecznych Urzędu Komisji Integracji Europejskiej, 2002
- Education at a glance (2005). Edition: OECD Indicators.E. Giermanowska, Młodzi Niepełnosprawni o Sobie – Rodzina, Edukacja, Praca. Instytut Spraw Publicznych, Warszawa 2007
- GUS. http://www.stat.gov.pl/gus/5840_1630_PLK_HTML.htmGUS, Narodowy Spis Powszechny, 2002
- GUS – BAEL 2007. Badanie Ekonomicznej Aktywności Ludności (BAEL) – dane z badań cyklicznych Głównego Urzędu Statystycznego
- GUS – BAEL II kwartał 2009. Badanie Ekonomicznej Aktywności Ludności (BAEL) – dane z badań cyklicznych Głównego Urzędu Statystycznego
- GUS, NSP 1988 oraz BAEL, dane średnioroczne, 2009 – II kwartał. Badanie Ekonomicznej Aktywności Ludności (BAEL) – dane z badań cyklicznych Głównego Urzędu Statystycznego
- Kwartalna informacja statystyczna, II kwartał 2009 r., Kasa Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego, Warszawa, 2009
- Psychospołeczne uwarunkowania aktywności zawodowej osób niepełnosprawnych. Badanie w ramach projektu Szkoły Wyższej Psychologii Społecznej. Badania realizowane przez Pentor Research International, Sierpień 2007.Ważniejsze informacje z zakresu ubezpieczeń społecznych w 2008 r., Zakład Ubezpieczeń Społecznych, Departament Statystyki, Warszawa, maj 2009 r.